

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יד, תשכ"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

דרכי הבעתם של בני תורה

סיפורי העם, שכינס מרדכי בן-יחזקאל בששת הכרכים של "ספר המעשיות", מקורם בקונטרסים קטנים, שנתחברו בעברית עממית בארצות שונות, ועל כן חשובים הם לנו לא מפאת תוכנם בלבד, אלא גם מבחינת לשונם וסגנונם. עורכם מעיד על עצמו :

לא מספר הנני, גם לא חוקר מדעי, אלא מסדר. בחרתי לי דרך של שמירת היין וגם שמירת החבית. והתיקונים שהתתי לי קלים הם... ואינם פוגעים בנפש ההרצאה הסיפורית אף כמלוא שערך. תיקנתי את שגיאות הדקדוק הגסות, ובמקום שהסגנון דורש תיקון, מלאתי את חובתי זו בזהירות. שמרתי על גון הסגנון וחששתי לסעמו המיוחד שלא יפוג.

מחברי הקונטרסים הללו לא היו מן הלמדנים הגדולים, אלא בני תורה, למעלה ממדרגת יודעי ספר, שניצוץ הסופר הבהב בהם, והקולמוס גירה אותם לכתוב.

סגנון הסיפורים טבוע בחותם העממיות התורנית. המחברים כולם למדו בבחרותם והוסיפו ללמוד כל ימי חייהם. לשונם העברית מושפעת ממקורות ראשונים, מן התלמוד והמדרשים ומשיתותיהם של יודעי תורה. ואף על פי שלשון דיבורם הייתה יידיש — ולפעמים לשון אחרת, לפי ארץ המוצא — משובצת הייתה ביטויים ומונחים מן התלמוד ומן הספרות הרבנית. ד"ר ספיבאק, שערך מילון של מלים עבריות המצויות ביידיש, מצאן לא לפים, וכן במחקרו של י"ח טביוב.

בימינו מן הראוי לבדוק בלשונם של בני תורה וללמוד דרכי הבעתם, ואולי לחדש שימושם של ביטויים מקוריים שנשכחו או שהוזנחו.

שמחתי לארות מן הסיפורים ביטויים, מליצות ודימויים ופתגמים, שנראו בעיניי ולהביאם לפני הקוראים המתעניינים בשמירת רוחה המקורי של לשוננו, אולי ימצאו חפץ בדרכי הבעתם של המספרים, איש איש לפי נטייתו ובחירתו. ואגב: יש סיפורים, שנכתבו, כנראה, על ידי העורך, שכן רשום אצלם „מפי השמועה“. ברם בן־יחזקאל, שהתמסר במשך שנים למלאכת מחשבת זו, חדר כל כך לדרכי ההרצאה העממית, עד שנעשו לרוח מרוחו, וכתיבתו ככתיבתם.

א

ב י ט ו י י ם

אשרי האיש אשר לא הלך בעצת היצר הרע (כרך א, מודה ועוזב)

לפי תהלים א, א: „אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים“.

גם עקרת הבית באה לפני הגאון בגלגול מחילות

(שם, מעשה בר' סעדיה גאון)

שימוש מליצי בביטוי „גלגול מחילות“, על גלגול נפשות המתים

במחילות עפר בימי המשיח (כתובות קיא ע"א). כאן במובן בקשת

מחילה וסליחה.

ואף שבן זוגה מתמהמה, הרי מחכה לו הרב בכל יום שיבוא

(שם, ר' מאיר אנושיל השמש)

חיקוי לעיקר י"ב מ"ג העיקרים: „אני מאמין בביאת המשיח, ואף

על פי שיתמהמה... אחכה לו בכל יום שיבוא“.

לא זכר את מוצאו וישכחהו (שם, מעשה בשני בחורים)

בהשפעת הכתוב: „ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחהו“

(בראשית מ, כג).

קשים בעלי תשובה כאלה יותר מגרים (שם, שם)

יותר מגרים, שעליהם נאמר: "קשים גרים לישראל כספחת"
(יבמות מז ע"ב).

היין שימח את לבו ובלבל את דעתו (שם, יצא וחזר)

תוספת הומורית לכתוב: "יין ישמח לב אנוש" (תהלים קד, טו).

אכן יש בית במקום הזה ואנכי לא ידעתי (שם, יין נסך)

על אדם שתעה בדרכו ופתאום צץ בית לנגד עיניו; חיקוי ל"אכן

יש ה' במקום הזה ואנכי לא ידעתי", (בראשית כח, טז).

ודברי הרב מצאו להם מסילה בלב החייט (שם, חייט בעל תשובה)

מליצה זו, החוזרת גם בסיפורים אחרים, חיקוי לפסוק: "אשרי

אדם עוז לו בך, מסלות בלבבם" (תהלים פד, ו)

גם הסוס לא ידע אבוס בעליו, כי לא היה להם מספוא

(שם, האב ובנו)

שימוש מחוכם, מושפע מן הכתוב: "ידע שור קונו ותמור אבוס

בעליו" (ישעיה א, ג).

"ואשה בכל אלה לא מצאתי" — אל תקרא אלה אלא אֵלָה

(שם, מעשה בשלשה בני אדם)

דרוש הומורי על הפסוק בקהלת ז, כח.

כבר טעמתי טעם מחלה, וטועמיה מיתה יזכו (שם, העני)

שינוי מכוון ל"טועמיה חיים זכו" בתפילת מוסף לשבת (תכנת שבת).

הוא עסק בסיגופים שונים. וגופו נעשה כגרוגרת דרבי צדוק.

(שם, יצא וחזר)

על פי המסופר בגיטין נו ע"א על רבי צדוק, שהיה רזה ביותר ומוצץ

למוזנו גרוגרות.

להוציא מלבן של הבריות שאין המלאכה והתורה והתפילה

יכולין לדור בכפיפה אחת (כרך ב, הסופר וקולמוסו)

חיקוי לִאֵין אדם דר עם נחש בכפיפה אחת" (יבמות קיב ע"א).
אולם לשוא דרש דרש, וכלעומת שבא כן הלך. כך היה בא
מדי פעם בפעם, ואם יש שידע מראש שיציאתו תהיה כביאתו
(שם, מעשה בסופר וספר תורה שבהיכל)

דרך הבעה נאה על השתדלות בלתי מועילה, על יסוד "ולואי שתהא
יציאה כביאה" (יומא פו ע"ב), שיציאתו של אדם מן העולם תהא
כביאתו, בלא חטא.

הוא נהג את ביתו ברמים
(שם, השטר).
בעושר ובמשמעת, על יסוד "נהוג נשיאותך ברמים" (כתובות קג
ע"ב).

ולשונו עילגת מלדבר
(שם, המגילה הקטנה).
שימוש טוב בפסוק "ולשון עלגים תמהר לדבר צחות" (ישעיה לב, ד).
ויחדש את דרכי מסחרו אשר היו אבלות
(שם, שני חברים).
על יסוד "דרכי ציון אבלות" (איכה א, ד).
כאשר נתגדלו נתקשרו בלולאות החיתון
(שם, שם).
שימוש חדש במלה לולאות לעניני שידוכין.

הם הוציאו את כל כלי הבית ולא השאירו אף יתד בקיר

(שם, הרוכל החסיד).
"לא השאירו אף יתד" היה רגיל ביידיש, וכאן חיקוי סגנוני לדברי
הכתוב "אם אשאר מכל אשר לו משתין בקיר" (שמ"א כה, כב).
לימים הרבה בסחורה ולא החכים, נסתבך בעסקים ולא ידע מוצא
(שם, שם).

שימוש על אי־הצלחה ברמו על "לא כל המרבה בסחורה מחכים"
(אבות ב, ה).

די לו בקב חיטים מערב שבת לערב שבת
(שם, הרפז והטיט).

על חיי עני, על פי המאמר „כל העולם כולו ניוונון בשביל חנינא
בני וחנינא בני די לו בקב חרובין מערב שבת לערב שבת“ (ברכות
יז ע"ב).

והיה האיש שהוא איש מידות
חיקוי לדברי הכתוב „ויהי איש מדה“, כלומר גבוה (דהיי"א כ, ו).
שם בגופו, וכאן במוסרו.

הכסף אך באזיקים את בעליו ירתק
על יסוד „וכל גדוליה רותקו בזיקים“ (נחום ג, י).

ביתו היה בית ועד לחכמים ולהדיוטים (שם, נפשו חשקה בתורה).
במקצת הומור על יסוד „יהי ביתך בית ועד לחכמים“ (אבות א, ד).
הוא ידע לתרץ את הקושיות ולהעמיד הדברים על תלם והעקוב
היה למישור (שם, הרב והפרנס).

שימוש נאה בדברי ישעיה מ, ד, לתאר סבך שהותר.
הם משכו רגליהם מבוא לביתו (שם, אחות הש"ך).
על פי הביטוי „משך ידו“, נמנע מעשות : „כיון שטעמתי ...
משכתי ידי מהן“ (עירובין נג, ע"ב).

ויסע המלמד מבית הרב קרח מכל וכל (שם, שלושה פתגמים).
לא השיג דבר. חיקוי לביטוי „קרח מכאן ומכאן“ — על אדם שאשתו
הצעירה תלשה שערתיו הלבנות, והזקנה — השחורות, בבא קמא
ס, ע"ב.

יש דברים הבוטים כמדקרות חרב, והם מרפא לנפס (שם, אשת חיל).
על קבלת תוכחה. מצורף משני פסוקים : „יש בוטה כמדקרות חרב“
(משלי יב, יח), „ולשון חכמים מרפא“ (משלי יב, יח).

והגיעו הדברים לידי כך שבבית אחד איש לא ישמע את שפת
אשתו (שם, מעשה בבעל סדר הדורות).

על מחלוקת שנתפשטה בעיר וחדרה למשפחות, על יסוד התיאור של דור הפלגה בבראשית יא : „הבה נרדה ונבלה שם שפתם, אשר לא ישמעו איש שפת רעהו“.

בנותיו הגיעו לפרק „בתולה נישאת“ (שם, שלושה פתגמים). ביטוי שהיה מקובל על בתולה שהגיעה לפרקה. „בתולה נישאת“ — פרק א' בכתובות.

ישבו (בשמחת ברית מילה) החכמים במסיבתם והגבירים על מכונם (שם, בן זקונים).

הבחנה יפה : חכמים במסיבתם — על יסוד „במסכה הלך אחר זקנה“ (ב"ב קב, ע"א) ; והגבירים, הבטוחים במעמדם, על יסוד „התנדבו לבית האלהים, ולהעמידו על מכונו“ (עזרא ב, סח).

לקחתי את מתנתך מתוך ידך הפתוחה, המלאה והרחבה (שם, שם).

חיקוי לביטוי שבברכת המזון.

דברי אלהים חיים בפיהם, ותורת ירבעם בן נבט בלבם (שם, גלגולת העילוי).

ציור של צבוע, שאין תוכו כבדו.

והמשרתים (בחנות) עומדים לעשות רצון קוניהם

(שם, ר' יעקב פולאק).

שינוי הוראה של „עושים באימה וביראה רצון קוניהם“ (ברכת יוצר בתפילת שחרית, ושם הכונה לה' [נ"א : קונם]).

מעשה שסיפר הרב הצדיק לאיש אחד שציוהו לדלג על הערים ולקבץ נדבות עבור דבר נחוץ (שם, הצדיק היחף).

ובכרך ה' בסיפור מעשה בבן החכם דומה לזה : ויעלו בהסכמה

לשלוח שליח מכובד לכל תפוצות הגולה, לדלג על הערים ולקבץ את הגבאות.

חיקוי ל"קול דודי הנה זה בא, מדלג על ההרים" וסמוך לו "מקפץ על הגבעות", שיר השירים ב, ח.

אחד מבליג עלי יגון והשני לעומתו מפליג צערו

(כרך ה, האסיר).

על יסוד "מבליגיתי עלי יגון" בירמיה ח, יח, ולשון נופל על לשון מבליג — מפליג.

מפתי תאכל, מכוסי תשתה, מגז צמרי תתחמם ועל שולחני תשב כל הימים (שם, מעשה בשני אחים).

דברי נתן הנביא אל דוד המלך על כבשת הרש: "מפתו תאכל, ומכוסו תשתה" (ש"ב יב, ג).

הנני להגיד לך מה שהעלו עשתונותי (שם, השר והכומר). עשתונות במשמע רעיונות או מחשבות.

כך ישב שעה ארוכה וטרף בקלפי זכרונו (שם, השותף). ביטוי מכוון מאוד למשתדל להעלות זיכרונות, והם באים בבלבול; על יסוד "טרף בקלפי והעלה שני גורלות" (יומא לט, ע"א).

ונחשול של זכרונות עמד בו לטבעו (שם, שם).

שוב ביטוי נהדר על יסוד "עמד עליו נחשול" (בבא מציעא נט ע"ב).

תורה וחכמה ויראת שמים בו נשקו (שם, שם).

בהשפעת "חסד ואמת נפגשו, צדק ושלום נשקו" (תה' פה, יא).

ובשובו מצאו יושב ולומד ומלא קושיות כרמון (שם, שם).

על יסוד "אפילו הריקנין שבך מלאים מצות כרמון" (תגיגה כז ע"א).

הכניס בניו תחת כנפי החופה (שם, עגונה שהותרה).

על דרך "הקרבות תחת כנפי השכינה" (שבת לא ע"א).

וחבילת השידוכין נתפרדה

(שם, שני סוחרים שנשבו).

מיסוד „נתפרדה התבילה” — הופרה ברית הריעות (עבודה זרה יא ע”א).

ונקשרו במעדנות החיתון

(שם, תקיעת כף של גוסס).

על פי „התקשר מעדנות כימה” (איוב לח, לא).

ואחרי מחלה ממושכה התהלך את האלהים

(שם, שם).

במובן „נפטר מן העולם”, מן הכתוב : „ויתהלך חנוך את האלהים

ואיננו, כי לקח אותו אלהים” (בראשית ה, כד).

פנו אל בעל הפלאה כי ישיב להם תשובתו הרמתה

(כרך ו, בעל הפלאה).

במובן תשובתו הנכבדה, על יסוד „ותשובתו הרמתה” (ש”א ז, יא).

ובשמואל שם מקום — רמה. דרך שימוש שכח מאוד בספרות

הרבנית ובחליפת מכתבים.

להתעלס עמו באהבים ולשמוע סוד שיח שרפי קודש

(שם, סימן מובהק).

צרוף שני ביטויים : „נתעלסה באהבים” (משלי ז, יח) ו„שיח שרפי

קודש” בקדושת מוסף. וכאן שיח שרפי קודש — דברי הרב הקדוש

כמלאך.

(ההמשך יבוא)